

Luisterplek 32
Lent
Manneneiland

Liberation
ROUTE

Een lessenserie voor leerlingen van de bovenbouw van de basisschool
en de onderbouw van het voortgezet onderwijs.

Inhoudsopgave

Inleiding	3
Lessenserie	4
Luisterverhalen	6
Les 1	7
Les 2	9
Les 3	11
Les 4	15
Bijlagen	
1: Achtergrondinformatie WOII	16
2: Dilemmatest	20
3: Literatuur WOII	23
4: Werkblad 1	24
5: Werkblad 2	31
6: Antwoorden en extra informatie bij werkblad	32
7: Monumenten	38
8: Ansichten en plattegrond Elst	42
9: Ansichten en plattegrond Lent	43
10: Luchtfoto's: toen en nu	46
11: Hoe maak ik een boek	48
 Bronnen	 49
 Colofon	 50

Inleiding

Deze lessenserie is ontwikkeld in het kader van de Liberation Route.

De Liberation Route volgt het pad dat de geallieerden bewandelden tijdens de bevrijding van Europa. De route begint bij Normandië en loopt via Nijmegen, Arnhem en het zuiden van de Veluwe richting Berlijn. De regio Arnhem, Nijmegen, Zuid-Veluwe speelde aan het einde van de Tweede Wereldoorlog een hoofdrol op het wereldtoneel. De geallieerden startten in september 1944 Operatie Market Garden. Ondanks dat het één van de grootste luchtlandingsoperaties was uit de geschiedenis, is de operatie slechts deels geslaagd. Nijmegen werd bevrijd, maar Arnhem kon door de geallieerden niet worden behouden. Ook de Veluwe wachtte een barre winter. In februari 1945 startte vanuit dit gebied de finale van de bevrijding, Operation Veritable. Deze operatie was de start van het grote Rijnlandoffensief, een veldslag die past in het rijtje van Stalingrad, Normandië en Berlijn. Militairen en burgers waren de deelnemers in de onberekenbare oorlogsroulette die draaide om overleven of sterven, om vreugde en verdriet. Uiteindelijk werd de vrijheid herwonnen.

Veel plekken in Gelderland hebben direct te maken met historische gebeurtenissen tijdens de Tweede Wereldoorlog. Op verschillende plekken zijn in Gelderland langs de Liberation Route gemarkeerde

veldkeien, zogeheten luisterplekken neergezet. In de directe omgeving van deze keien zijn dingen gebeurd die de geschiedenis van de omgeving kleuren. Bij de veldkei is door middel van een hoorspel te horen wat één of meerdere personen bij die plek hebben meegemaakt.

Om ook scholieren te laten beleven wat er in hun directe omgeving zich heeft afgespeeld is deze lessenserie bij een aantal luisterverhalen ontwikkeld. De lessenserie bestaat uit vier lessen. De eerste les is een algemene les over de Tweede Wereldoorlog. De tweede les bestaat uit een bezoek aan een museum in de buurt, namelijk aan het Airborne Museum 'Hartenstein' in Oosterbeek; het Nationaal Bevrijdingsmuseum 1944 – 1945 in Groesbeek; of Markt 12 in Aalten. De derde les zoomt in op één van de luisterplekken en handelt over datgene wat er in de directe omgeving van de leerling gebeurde tijdens de Tweede Wereldoorlog. De vierde les is facultatief: tijdens deze les maken de leerlingen n.a.v. de informatie uit de afgelopen lessen een monument.

Rode draad door de vier lessen in het thema 'Keuzes maken'. In de oorlog hadden de burgers te maken met een onbetrouwbare overheid. Hierdoor werden de mensen aan hun eigen lot overgelaten. Vanuit dat perspectief onderzoeken de leerlingen wat zij zouden doen als ze voor verschillende keuzes komen te staan.

Lessenserie

Doelgroep:

De doelgroep van dit project zijn jongeren tussen 10 en 14 jaar. Het project is geschreven voor leerlingen van groep 7 en 8 van het basisonderwijs en voor de onderbouw van het voortgezet onderwijs.

Doel:

De doelstellingen van het project zijn:

- De leerlingen kennen de hoofdlijnen van Operatie Market Garden.
- De leerlingen maken kennis met lokale verhalen over de bevrijding.
- De leerlingen ervaren hoe lastig het is om in oorlogstijd keuzes te maken.

De geschiedenismethodes richten zich op het landelijke verhaal over de Tweede Wereldoorlog. Het project rond de Liberation Route vertelt zowel het regionale als het lokale oorlogs- of bevrijdingsverhaal.

Opzet van de lessenserie:

Het project bestaat uit vier lessen en start met het teruggrijpen naar het landelijke verhaal uit de geschiedenismethode. Tijdens de eerste les wordt de kennis

van de leerlingen over de Tweede Wereldoorlog aan de hand van de methode opgefrist. Na deze landelijke introductie zoomen de leerlingen in de volgende lessen steeds verder in op de oorlogsverhalen uit hun eigen omgeving.

De tweede les bestaat uit een bezoek aan een museum. In het Airborne Museum 'Hartenstein', het Nationaal Bevrijdingsmuseum 1944 - 1945, of Markt 12 maken de leerlingen kennis met de regionale geschiedenis in de Tweede Wereldoorlog.

Na dit bezoek volgt de derde les waarin het lokale oorlogsverhaal centraal staat. Op de luisterlocaties van de Liberation Route zijn de plaatselijke verhalen te beluisteren. Na afloop van deze les weten de leerlingen hoe de lokale geschiedenis zich verhoudt ten opzichte van de regionale en landelijke geschiedenis.

In de vierde les verwerken de leerlingen de informatie uit de voorafgaande lessen in een ontwerp voor een oorlogsmonument waarin elementen uit het landelijke, regionale en/of lokale verhaal verbeeld worden. De leerlingen kunnen zich op de website www.liberationroute.nl en/of met een bezoek aan een plaatselijk oorlogsmonument laten inspireren door het bekijken van bestaande monumenten.

Opbouw in schema:

Les	Focus	Onderwerp	Lesmateriaal
1: introductie	Landelijk	Tweede Wereldoorlog	Lesmethode geschiedenis / www.liberationroute.nl
2: museumbezoek	Regionaal	De bevrijding	Educatie museum
3: verdieping	Lokaal	Verhaal bij luisterplek	www.liberationroute.nl
4: verwerking	Kunstzinnig	Monumenten	www.liberationroute.nl

Kerdoelen

De lessen sluiten aan bij de volgende kerndoelen:

Mondelinge taalvaardigheid:

- 1** De leerlingen leren informatie te verwerven uit gesproken taal. Ze leren tevens die informatie, mondeling of schriftelijk, gestructureerd weer te geven.
- 2** De leerlingen leren zich naar vorm en inhoud uit te drukken bij het geven en vragen van informatie, het uitbrengen van verslag, het geven van uitleg, het instrueren en bij het discussiëren.
- 4** De leerlingen leren informatie te achterhalen in informatieve en instructieve teksten, waaronder schema's, tabellen en digitale bronnen.
- 6** De leerlingen leren informatie en meningen te ordenen bij het lezen van school- en studieteksten en andere instructieve teksten, en bij systematisch geordende bronnen, waaronder digitale bronnen.
- 7** De leerlingen leren informatie en meningen te vergelijken en te beoordelen in verschillende teksten.
- 8** De leerlingen leren informatie en meningen te ordenen bij het schrijven van een brief, een verslag, een formulier of een werkstuk. Zij besteden daarbij aandacht aan zinsbouw, correcte spelling, een leesbaar handschrift, bladspiegel, eventueel beeldende elementen en kleur.
- 9** De leerlingen krijgen plezier in het lezen en schrijven van voor hen bestemde verhalen, gedichten en informatieve teksten.

Oriëntatie op jezelf en de wereld:

- 51** De leerlingen leren gebruik te maken van eenvoudige historische bronnen en ze leren aanduidingen van tijd en tijdsindeling te hanteren.
- 52** De leerlingen leren over kenmerkende aspecten van het volgende tijdvak: wereldoorlogen en Holocaust.

- 53** De leerlingen leren over de belangrijke historische personen en gebeurtenissen uit de Nederlandse geschiedenis en kunnen die voorbeeldmatig verbinden met de wereldgeschiedenis.

Kunstzinnige oriëntatie:

- 54** De leerlingen leren beelden, taal, muziek, spel en beweging te gebruiken, om er gevoelens en ervaringen mee uit te drukken en om er mee te communiceren.
- 55** De leerlingen leren op eigen werk en dat van anderen te reflecteren.
- 56** De leerlingen verwerven enige kennis over en krijgen waardering voor aspecten van cultureel erfgoed.

Kosten

De lessenserie is gratis te downloaden van

www.liberationroute.nl

Voor het bezoek aan het museum is wel entreegeld verschuldigd.

Spreiding lessen:

De activiteiten zijn door de leerkracht zelf in te delen. Alleen voor het museumbezoek dient een afspraak gemaakt te worden.

Dat kan met:

 Airborne Museum 'Hartenstein' te Oosterbeek
E-mail: boekingen@airbornemuseum.nl
Telefoon: 026-3337710

 Nationaal Bevrijdingsmuseum 1944 - 1945 te Groesbeek:
E-mail: info@bevrijdingsmuseum.nl
Telefoon: 024-3974404

 Markt 12 te Aalten:
Telefoon: 0543-471797

Luisterverhalen

Bij deze lessenserie zijn diverse luisterverhalen geselecteerd. De verhalen van die plekken zijn te beluisteren via de website www.liberationroute.nl.

De geselecteerde verhalen kunt u vinden door bij 'Ontdek de geschiedenis' te klikken op 'luisterverhalen'.

Om te zien welke lespakketen er zijn ontwikkelt gaat u naar www.liberationroute.nl/educatie.

Algemene les over de Tweede Wereldoorlog

De geschiedenismethode behandelt de Tweede

Wereldoorlog. Een aanvulling hierop is deze les waarin de vraag centraal staat: Wat zou jij doen?

Duur:

Activiteit 1: 15 minuten

Activiteit 2: 40 minuten

Voorbereiden:

- U behandelt de Tweede Wereldoorlog via de geschiedenismethode.
- U leest de achtergrondinformatie over de Tweede Wereldoorlog in Nederland. Zie bijlage 1.

Benodigheden:

- Papier en pen.
- Kopieën van de dilemmatest (bijlage 2)

Activiteit 1.

U heeft het landelijke verhaal over de oorlog in Nederland aan de hand van de geschiedenismethode behandeld. Maak eventueel gebruik van deel 1 van bijlage 1 naast uw geschiedenismethode. Nu komt u hierop terug. Bespreek met de leerlingen wat ze al weten over de Tweede Wereldoorlog. Hiervoor maakt u samen met de leerlingen een woordweb en stuurt het gesprek zo dat de volgende onderwerpen aan bod komen: Hoe kon de oorlog ontstaan; van wanneer tot wanneer was de oorlog; fascisme van Hitler; Jodenvervolging; het verzet; de NSB; Slag om Arnhem (Operatie Market Garden).

Activiteit 2.

In deze activiteit onderzoekt u met de leerlingen de rol van de overheid bij de veiligheid van burgers en wat je doet als je niet meer bij die overheid terecht kunt. Lees van te voren deel 2 van bijlage 1.

Inleiding:

U legt de leerlingen de volgende vraag voor.

- 1** Je bent op weg naar huis en al laat. Je had je moeder beloofd op tijd thuis te zijn voor het eten. Je ziet een jongetje rennen en struikelen op de grond. Hij blijft liggen en huilt.

Wat doe je?

- a** Je stopt en probeert het jongetje te helpen. Dan maar te laat en misschien een boze moeder.
- b** Je denkt: 'ik mag niet te laat komen' en je fietst door.
- c** Je rent naar het dichtstbijzijnde huis, en hoopt dat iemand thuis is om te helpen.
- d** Je hebt geen idee wat je zou doen.

U vraagt: wie kiest er voor antwoord a? En vraagt een leerling waarom die hiervoor kiest. Dit doet u bij ieder mogelijk antwoord. Bij de kinderen die kiezen voor antwoord c benadrukt u dat deze kinderen ervoor kiezen om hulp te zoeken.

U legt de kinderen een volgende vraag voor:

- 2** Je loopt op straat. Je ziet hoe een jongen een vrouw omver duwt en haar handtas afpakt. De vrouw gilt: 'Houd de dief! De jongen rent met de handtas jouw kant op.

Wat doe je?

- a** Je gaat in de weg staan van de dief.
- b** Je belt het alarmnummer 112.
- c** Je loopt gauw de andere kant op.
- d** Je hebt geen idee wat je zou doen.

Wederom vraagt u wie voor welk antwoord kiest en waarom. Bij antwoord b benadrukt u dat deze kinderen hulp zoeken bij mensen die in dienst zijn van onze overheid: namelijk de politie.

U bespreekt met de leerlingen dat we in geval van nood hulp krijgen van onze overheid. We gaan er vanuit dat die ons wel zal helpen. U vraagt de leerlingen op welke manier de overheid voor het welzijn van de mensen zorgt.

Dan bespreekt u met de leerlingen hoe dat voor de Nederlanders was in oorlogstijd. In oorlogstijd namen de Duitsers de macht over in ons land. De Duitse bezettingsmacht bepaalde de regels zonder overleg met de burgers. De Nederlanders moesten zich steeds meer aanpassen aan dat wat de bezetter wilde. Ook al ging dat ten koste van hun eigen of andermans veiligheid. Ineens waren gezagdragers niet meer de mensen die je hielpen, maar waren het mensen voor wie je bang was. Hoe moet je daarmee omgaan? De mensen reageerden daar verschillend op.

De meeste mensen in de oorlog kozen niet voor actief verzet tegen de Duitsers en hun anti-joodse maatregelen. Bespreek met de leerlingen waarom mensen dat niet deden. Er zijn meerdere redenen te bedenken. Ze waren bang en dachten dat het toch niet zou uitmaken of ze wel of niet wat deden. De eerste maatregelen die de Duitsers namen waren nog niet zo erg voor de joden. En sommige maatregelen vonden ze wel goed voor Nederland. Of ze probeerden het leven van voor de oorlog zo goed en zo kwaad als het ging voort te zetten.

Toch waren er ook mensen die op hun eigen manier in verzet gingen. Mensen pleegden grote daden van verzet maar ook kleine. Er waren mensen die niet reageerden op de oproep van Duitsers om zich te melden. Er waren mensen die stiekem kranten drukten; of mensen die onderdak boden aan joden, mensen uit het verzet of aan

jonge mannen die niet voor de Duitsers wilden werken. Er waren verzetsgroepen actief. Een voorbeeld van verzet is de Februaristaking in 1941 toen duizenden mensen het werk neerlegden als protest tegen de Jodenvervolging. Deze staking werd door de Duitsers met geweld neergeslagen. Alle verzetsdaden deden mensen met gevaar voor eigen leven. Waarom zouden deze mensen dat gedaan hebben?

Maar niet iedereen was tegen de bezetter. Er waren ook mensen die ervoor kozen de bezetter te helpen. Waarom steunden deze mensen de bezetter? Ook hier zijn veel verschillende redenen voor te bedenken. De mensen geloofden bijvoorbeeld dat Hitler ervoor zou kunnen zorgen dat er minder armoede en meer werk zou zijn. En dat het voor hen beter zou worden.

Zo maakte iedereen in de oorlog een andere keuze.

Kern:

De leerlingen maken nu de dilemmatest uit bijlage 2. Door het maken van de dilemmatest gaan de leerlingen nadenken over wat zij zelf in bepaalde situaties zouden doen.

Afsluiting:

U bespreekt met de leerlingen de resultaten van de dilemmatest.

Waarom kiest de één voor het ene antwoord en de ander voor wat anders?

Bezoek museum

Deze les is facultatief. Om een zo compleet mogelijk beeld te geven van de Tweede Wereldoorlog bezoekt u met de leerlingen een museum in de buurt. Hier bekijken de leerlingen vanuit een regionale invalshoek de gebeurtenissen tijdens de Tweede Wereldoorlog. Het museumbezoek zoomt in op de regionale gebeurtenissen en plaatst de gebeurtenissen tijdens de Tweede Wereldoorlog in hun eigen omgeving in een context en is daarmee een voorbereiding op les 3 waarin de leerlingen het verhaal uit hun eigen gemeente leren kennen.

Afhankelijk van het onderwerp en de locatie van de luisterplek, kiest de leerkracht een museum in de buurt. De oorlogsmusea zijn in Oosterbeek: Airborne Museum 'Hartenstein'; in Groesbeek: het Nationaal Bevrijdingsmuseum 1944-1945; of in Aalten: Markt 12. In ieder museum is educatief materiaal van het museum aanwezig.

Het museumbezoek duurt - zonder de heen en terugreis - anderhalf uur.

Voorbereiding:

- Museum naar keuze inlichten over uw komst
- Vervoer regelen (bus of ouders die willen rijden)

Wat kunt u verwachten van het bezoek aan het museum?

Het Airborne Museum 'Hartenstein' in Oosterbeek: Koffers vol verhalen

Het Airborne Museum 'Hartenstein' is gehuisvest in het voormalig hoofdkwartier van de Britten tijdens de Slag om Arnhem (Operatie Market Garden). De tentoonstelling belicht de gebeurtenissen van september 1944. In de presentatie komen verhalen tot leven van zowel de Britse, Poolse en Duitse militairen, als die van de burgers. Om leerlingen mee te laten beleven wat de mensen in die tijd meemaakten is het Koffertjesproject ontwikkeld. Voor dit project maakt u alleen gebruik van de les in het museum. Als voorbereiding behandelt u les 1 in deze lesbrief. En als vervolg op het museumbezoek geeft u les 3 aan uw leerlingen. Vóór het museumbezoek ontvangt de docent een uitgebreide handleiding voor in de klas. Daarin vindt u lessuggesties voor zowel voor als na uw bezoek aan het museum en beknopte informatie over de Slag om Arnhem. In het museum verzorgt een museummedewerker een interactieve inleiding over de Slag om Arnhem. Vervolgens gaan de leerlingen op onderzoek uit. De leerlingen krijgen per twee een koffertje mee. In elk koffertje zit een verhaal van een kind of een militair uit 1944, zoekopdrachten en aanwijzingen. De docent krijgt informatie mee om het bezoek in de klas nog eens na te bespreken.

Voor een afspraak neemt u contact op met:

E-mail: boekingen@airbornemuseum.nl

Telefoon: 026-3337710

Adres: Utrechtseweg 232, 6862 AZ

Oosterbeek

Nationaal Bevrijdingsmuseum 1944-1945:

In het Nationaal Bevrijdingsmuseum 1944-1945 ligt midden in het luchtlandingsgebied van september 1944 (Operatie Market Garden). Een schitterend landschap met heuvels en bossen. In de vaste tentoonstelling worden thema's over WOII en de bevrijding helder en informatief belicht aan de hand van foto's, objecten, tekst, diorama's en verschillende belevingsmomenten. Zo zijn er bijvoorbeeld typische jaren '40 geuren, filmbeelden, geluidsfragmenten, een nagebouwde schuilkelder tijdens een bombardement en de gereconstrueerde cel van Titus Brandsma. Een tolerantietest en dilemmaspel nodigen uit tot zelfonderzoek. De leerling die het Bevrijdingsmuseum bezoekt, stapt in de tijd van toen. Hij/zij hoort, ziet, voelt en ruikt de geschiedenis. Het museum is een inspirerende leeromgeving. De inhoud is zijn toegesneden op de geldende kerndoelen en eindtermen. De basis van elk programma is de vaste presentatie. Er is ruimte voor kennisoverdracht, actieve kennisverwerving en er zijn inlevingsmomenten. Een gids of museumcoach begeleidt de schoolbezoeken. Deze verzorgt de ontvangst, geeft een korte inleiding en toont een mooi introductiefilmpje naar keuze. Vervolgens gaan de leerlingen met de museumopdrachten aan de slag; ze kunnen daarbij terugvallen op de steun van de coach. In de Erekoepel kunnen de leerlingen ter afsluiting een wens, slogan of mening bedenken en deze in de vrijheidsboom hangen.

Voor een afspraak neemt u contact op via:

Nationaal Bevrijdingsmuseum 1944-1945

Telefoonnummer: 024-3974404

E-mail: info@bevrijdingsmuseum.nl

Adres: Wylerbaan 4, 6561 KR Groesbeek

Markt 12:

In de Tweede Wereldoorlog was Markt 12 een woonhuis van een gewone Aaltense familie. Een kamer in dit huis was in beslag genomen door een Duitse Ortskommandant, terwijl er elders in huis onderduikers verbleven. De tentoonstelling in Markt 12 laat zien dat iedere situatie mensen vraagt om keuzes te maken, ongeacht uit welk land je komt of welk geloof je hebt: of je nu Nederlander of Duitser bent; of je nu Christen of Jood bent. In oorlogstijd worden sommige bevolkingsgroepen van hun keuzevrijheid beroofd en lijken voor anderen de keuzes soms heel zwart-wit, maar niets is minder waar. In Markt 12 duik je in de verhalen van verschillende mensen die verschillende keuzes hebben gemaakt: Duitsers en Nederlanders. Leerlingen onderzoeken in groepjes de verschillende keuzes van mensen, die in het museum voorkomen. Elk groepje zoekt uit wat één persoon deed (welke keuze hij/zij maakte), wat de omstandigheden waren die leidden tot deze keuze en wat de gevolgen waren voor henzelf en anderen. (www.markt12.nl)

Voor een afspraak neemt u contact op via:

Telefoonnummer: 0543-47 17 97

Adres: Markt 14, 7121 CS Aalten

‘Het manneneiland’

In deze les staat het lokale verhaal van de Tweede Wereldoorlog centraal. De laatste maanden van de Tweede Wereldoorlog was de Betuwe het toneel van hevige gevechten tussen de Duitsers en de geallieerde troepen. Het lokale verhaal van gemeente Overbetuwe begint bij moord op drie onschuldige burgers net voor Operatie Market Garden. Door de gevechten na Operatie Market Garden leven de Betuwnaren ineens midden in de vuurlinie. Ze moeten vanwege het gevaar hun woonplaats verlaten. De Betuwe wordt niemandsland als het gebied onder water komt te liggen. Duizend mannen blijven achter om voor het vee te zorgen. Pas maanden later is het gebied bevrijd en komen de Betuwnaren weer thuis. Ze treffen hun huizen leeggeroofd en verwoest. Er zit voor de bewoners van de Betuwe niets anders op dan het opnieuw opbouwen van hun woonplaatsen.

Doel

- De leerlingen realiseren zich dat achter plekken in hun omgeving verschillende verhalen schuil gaan.
- De leerlingen leren in welke omstandigheden de Betuwnaren hun huizen moesten verlaten.
- De leerlingen weten welke gevolgen de oorlog had voor de inwoners.

Werkwijze

Activiteit 1 – Het verhaal van ons klaslokaal, *klassikaal*

Activiteit 2 – Luisteren in de klas / maken werkblad, *klassikaal / in tweetallen*

Activiteit 3 – Rondwandeling in het dorp, *klassikaal / in tweetallen*

Duur

Activiteit 1 – 15 minuten

Activiteit 2 – 40 minuten

Activiteit 3 – 60 minuten (zonder reistijd)

Activiteit 1 – Het verhaal van ons klaslokaal

De leerlingen realiseren zich dat achter plekken in hun omgeving verschillende verhalen schuil gaan.

Werkwijze

Klassikaal

Duur

15 minuten

Voorbereiding

- Bedenk een verhaal over een recente gebeurtenis in het klaslokaal.
- Neem een foto mee van een plek die belangrijk voor u is. Bijvoorbeeld een plek in uw huis, tuin, een vakantiebestemming of een plek van vroeger.
- Bedenk het verhaal achter deze plek: wat maakt deze plek bijzonder, welke herinneringen heeft u aan de plek?

Benodigdheden

- Foto van een belangrijke plek.

Inleiding

Het verhaal van ons klaslokaal

Vertel een verhaal over een recente gebeurtenis in het klaslokaal. Weten jullie nog dat ... of Niet zo lang geleden gebeurde in dit klaslokaal ... Als u het verhaal verteld heeft, vraagt u de leerlingen:

Wie van jullie kan een ander verhaal vertellen over iets dat in dit klaslokaal is gebeurd?

Laat enkele leerlingen een verhaal over het klaslokaal vertellen. Tijdens dit gesprek over gebeurtenissen in het klaslokaal mogen leerlingen elkaar aanvullen. Iedereen onthoudt immers andere aspecten van een gebeurtenis.

Hoeveel verhalen zijn er nu over ons klaslokaal verteld?

Zijn dat alle verhalen die je over dit klaslokaal kunt vertellen?

Hoeveel verhalen zullen er in totaal over dit klaslokaal te vertellen zijn? Denk aan: vorig jaar zaten er andere kinderen in dit lokaal. Zij hebben andere verhalen te vertellen. Twee, drie, vier, tien, twintig jaar geleden zaten andere kinderen in dit klaslokaal. Iedere dag opnieuw gebeurt er iets anders in het klaslokaal. Kom samen met de leerlingen tot de conclusie dat er ontelbaar veel verhalen te vertellen zijn over dit klaslokaal.

Over ons klaslokaal zijn veel verhalen te vertellen. Op dezelfde manier zijn veel verhalen te vertellen over alle andere lokalen van de school, over de hal, over het schoolplein, ... Over alle plekken in hun omgeving zijn veel verhalen te vertellen. Wat moeten we met al die verhalen? Zijn alle verhalen even belangrijk? Wat is de meerwaarde van verhalen?

Leg dit uit aan de hand van een voorbeeld:

Laat de foto van een voor u belangrijke plek aan de leerlingen zien. Wat zie je op de foto? De leerlingen beschrijven wat ze op de foto zien. Noteer de beschrijvingen van de leerlingen op het bord. Vertel het verhaal achter de plek op de foto: wat maakt deze plek bijzonder, welke herinneringen heeft u aan de plek? Vraag de leerlingen te beschrijven waaraan ze denken als ze de plek op de foto zien. Voeg de beschrijvingen toe aan de lijst op het bord. De oorspronkelijke lijst met beschrijvingen wordt langer: het verhaal heeft meer betekenis aan de plek gegeven. Is de plek op de foto veranderd voor de leerlingen?

Als je het verhaal achter een plek kent, krijgt de plek een andere betekenis. Je herinnering aan een plek maakt dat een plek belangrijk wordt.

Activiteit 2 – Het luisterverhaal

Werkwijze

De leerlingen luisteren naar het verhaal van de luisterplek in hun directe omgeving en leren meer over dat wat er in hun buurt is gebeurd tijdens de Tweede Wereldoorlog.

Voorbereiding

- Downloaden luisterverhaal via

<http://www.liberationroute.nl>

Klik op 'Ontdek de geschiedenis' en vervolgens op 'luisterplekken'.

Via deze webpagina kunt u het verhaal opzoeken, beluisteren en in mp3-formaat downloaden. Het bestand is te vinden bij 'media'. Het verhaal is eveneens te beluisteren via de app: www.liberationroute.nl/app

- Bijlage 6. Lezen extra informatie Manneneiland.
- Bijlage 4. Kopiëren werkblad 1.

Benodigdheden

- Computer (of digibord) met luidsprekers waar vanaf het luisterverhaal is af te spelen.
- Kopieën werkblad 1.
- In bijlage 6 staan aanvullende foto's van plekken uit het verhaal.

Inleiding

U komt terug op de vorige lessen. Wat is er gebeurd in de Tweede Wereldoorlog? Wat hebben ze geleerd van het bezoek aan het museum? Vervolgens herinnert u aan de vorige activiteit waarbij duidelijk werd dat iedere plek meerdere verhalen kent. Ook in hun eigen omgeving is tijdens de Tweede Wereldoorlog veel gebeurd. Misschien hebben de leerlingen daar wel eens iets over gehoord van hun ouders of grootouders. Praat er met de leerlingen over. Dan vraagt u waar ze aan denken bij een verhaal over het Manneneiland. Dan vertelt u dat er een verhaal is over duizend mannen in de Tweede Wereldoorlog. U luistert samen naar het luisterfragment. Ter illustratie kunt u de afbeeldingen uit bijlage 4 via het digibord laten zien. U leidt

het luisterverhaal in door te vertellen:

'Jullie gaan luisteren naar een verhaal dat zich afspeelt in het Café Het Witte Huis in Lent. De hoofdpersonen van dit verhaal zijn een Engelse oorlogscorrespondent, Richard Mac Millan; de moeder-overste van het klooster Sint Joseph in Lent, zuster Godebertha; de eigenaar van het Witte Huis, Bernd Bouwmeester en een boer uit de Betuwe, Jan Vink. Het verhaal speelt zich af in de winter van 1944. Vanwege de gevechten tussen de Duitsers en de bevrijders is het al maanden erg gevaarlijk in de Betuwe. Daarom is de hele bevolking uit de Betuwe naar Brabant en België geëvacueerd. Er zijn duizend mannen achtergebleven. Zij moeten voor het vee zorgen. Het is vijf december 1944. Het is nog maar drie dagen geleden dat de Duitsers de dijk bij Driel hebben opgeblazen. De hele Betuwe staat onder water.'

Kern

De leerlingen luisteren naar het verhaal.

U bespreekt met de klas het verhaal.

Zijn er woorden die ze niet kennen?

Bijvoorbeeld:

- Tommies is een ander woord voor Engelse soldaten.
- Geëvacueerd betekent dat je vanwege gevaar je woonplaats moet verlaten.
- Een pontonbrug (schipbrug) is een brug die drijft op naast elkaar gelegen schepen.
- Een duck is in dit geval geen eend maar een voertuig die kan rijden en varen, een amfibievoertuig.

Aan bod komt:

- Wat is er precies gebeurd? (de dijken zijn opgeblazen en daardoor ligt de Betuwe onder water)
- Hoe hoog staat het water? (het vee zit tot aan hun knieën in het water)
- Wie zijn er in de Betuwe aanwezig? (Engelse en Duitse soldaten, vrijwilligers die voor het vee zorgen, de nonnen)

- Wat is Jan Vink aan het doen? (Hij redt het vee)
- Zijn er alleen maar mannen overgebleven? (Nee, de nonnen in St. Joseph zijn er ook)
- Op welke manier helpen de nonnen mee? (Ze zorgen voor de gewonden en zieken en zorgen ervoor dat de mannen die het vee redden te eten krijgen)

Daarna maken de leerlingen in tweetallen werkblad 1.

Afsluiting

U bespreekt met de klas de antwoorden op het werkblad.

Activiteit 3 – Op onderzoek

De leerlingen gaan het dorp in en onderzoeken daar hoe hun woonplaats is veranderd door de oorlog. Ze maken foto's of tekeningen van de zelfde plek als op de ansichtkaart.

Voorbereiding

- Begeleiding organiseren van ouders.
- Bijlage 5. Kopiëren werkblad 2.
- Uitprinten en uitknippen ansichtkaarten en plattegrond (te vinden in de bijlage 8 (Elst) en 9 (Lent)).

Benodigdheden

- Luchtfoto's van het dorp nu en vlak na de oorlog.
- Kopieën werkblad 2.
- Ansichtkaarten en plattegrond.
- Harde ondergrond om op te tekenen.
- Potloden.
- Tekenpapier.

Inleiding

U herinnert de leerlingen eraan dat door de gevechten in de laatste maanden van de oorlog de Betuwe totaal verwoest was. Met man en macht hebben de Betuwnaren

alles weer opnieuw opgebouwd en gerepareerd wat nog gemaakt kon worden. Dat is één van de redenen dat veel gebouwen in het dorp, niet veel ouder is dan 60 jaar. Ook zijn er veel gebouwen verdwenen. Er zijn nieuwe dingen voor in de plaats gekomen.

U vraagt: Weet je hoe oud je eigen huis is? Staat het huis waar je oma en opa opgroeiden er nog?

U laat de luchtfoto zien van het dorp in 1945. Wat zien de leerlingen? Zijn er herkenningspunten? Waar staat de kerk bijvoorbeeld?

Dan laat u de luchtfoto van nu zien. Wat is het verschil? Zijn de straten nog hetzelfde? Zijn er huizen te zien die ook op de oude foto stonden?

Kern

U verdeelt de ansichtkaarten in de klas. U deelt de werkbladen uit. De leerlingen werken in tweetallen samen. Ze gaan in het dorp de plek zoeken die op de foto staat afgebeeld. Bij één van die plekken maken ze een tekening. Ook schrijven ze de verschillen op van toen met nu én ze schrijven hun eigen herinnering op bij deze plek.

U wandelt of fietst met de leerlingen naar het dorp. Ze werken in tweetallen en krijgen een werkblad en een plattegrond en ansichtkaarten mee. Ze zoeken de plek op waar de ansichtkaart is gefotografeerd. Op de plattegrond zetten ze een kruisje waar die plek zich bevindt. Ze schrijven op hoe de plek er nu uit ziet en welke herinneringen ze zelf aan die plek hebben. Op de plek van één de ansichtkaarten, maken ze een tekening van hoe de plek er nu uitziet.

Afsluiting

U loopt met de leerlingen naar school. De tekening en beschrijvingen hebben de leerlingen nodig voor les 4 van deze lessenserie.

Maak een monument

De leerlingen maken een monument om de hoofdpersonen uit het verhaal van de luisterplek te herdenken.

mo-nu-ment het; o -en 1 iets dat opzettelijk bestemd is om de herinnering aan iem of iets te bewaren; gedenkteken 2 gebouw, terrein enz., van algemeen belang vanwege schoonheid, wetenschappelijke waarde enz.

Duur

60 minuten

Vorbereiding

- In bijlage 10 leest u hoe u een boek kan maken van de verschillende pagina's.
- In bijlage 7 leest u welke oorlogsmonumenten er in de Overbetuwe staan.

Benodigdheden

- De tekeningen die gemaakt zijn van de plek.
- De beschrijvingen die van de plek zijn gemaakt.
- Tekenpapier.
- A3-papier.
- Karton voor kaft.
- Stevig garen om het boek mee in te binden.

Inleiding

Een monument is een standbeeld, gedenksteen of kunstwerk dat is gemaakt ter herinnering aan een persoon of aan een belangrijke gebeurtenis. Ook vanwege de Tweede Wereldoorlog zijn veel monumenten gemaakt. Bijvoorbeeld het Nationaal Monument op de Dam in Amsterdam waar op 4 mei ieder jaar de oorlogsdoden herdacht worden. Op de website www.liberationroute.nl staan een aantal oorlogsmonumenten in de omgeving vermeld. U bespreekt met de leerlingen of zij in hun directe

omgeving een monument weten (bijvoorbeeld: gedenksteen, standbeeld, kunstwerk, soms zijn er van die plekken langs de weg waar mensen bloemen neerleggen omdat daar iemand verongelukt is).

U vraagt de leerlingen waarom deze monumenten er zijn. Waarom we herinneren. Vinden ze dat belangrijk? Vinden de leerlingen dat het herdenken moet stoppen? Waarom wel of niet? Ieder jaar wordt op 4 mei de oorlog herdacht door onder andere kransen te leggen bij monumenten. Hoelang denken de leerlingen dat we doorgaan met het herdenken van de oorlog? Zullen we dat over 50 jaar nog doen?

Kern

De leerlingen maken zelf een monument. Ze gaan samen een boek maken. Dit gaan ze met de tekeningen en beschrijvingen doen uit de vorige les. Ze werken weer in tweetallen samen. Ze vouwen een A3 dubbel. Dan plakken ze op de voorkant de ansichtkaart van de plek waar ze ook een tekening hebben gemaakt. Ook plakken ze de plattegrond met het kruis waar de plek zich bevindt. Ze schrijven het adres erbij. In het middenblad plakken ze links de tekening die ze van de plek hebben gemaakt, en rechts het papier met de verschillen en hun eigen herinneringen aan deze plek. Dat kunnen ze doen in een kort verhaaltje of in een gedicht. Op het achterblad schrijven ze hier de door hen geschreven regels van het lied uit activiteit 2. Alle bladzijden worden samengebonden in een boek. Dit boek krijgt een prominente plaats in de klas.

Afsluiting

De leerlingen bekijken elkaars werkstukken. De leerkracht reflecteert met de leerlingen:

Hoe zie je in het werkstuk terug wat er wordt herdacht?
Is er veel veranderd in het dorp door de oorlog?
Zijn er veel verschillende verhalen bij dezelfde plek?

Tweede Wereldoorlog

Wat er aan vooraf ging

In de jaren dertig van de 20e eeuw was er wereldwijd veel armoede. Door een economische crisis waren veel mensen werkloos en arm. Vooral de mensen in Duitsland hadden het zwaar te verduren. Omdat Duitsland de Eerste Wereldoorlog had verloren moest het land veel geld (herstelbetalingen) betalen aan de landen die deze oorlog hadden gewonnen. Veel Duitse mensen waren arm, werkloos en ontevreden. Adolf Hitler werd de leider van de Nationaal-Socialistische Duitse Arbeiders Partij (NSDAP). Hij vertelde de Duitsers dat hij van Duitsland weer een machtig land zou maken. Steeds meer mensen geloofden hem en zo werd zijn macht en de macht van zijn partij steeds groter.

Hitler aan de macht

In 1933 kwam Adolf Hitler met de NSDAP in Duitsland aan de macht. Hitler wilde van Duitsland het machtigste land van Europa maken. Eerst richtte hij zijn pijlen op Oostenrijk, Tsjecho-Slowakije en Polen, vervolgens wilde hij Duitslands grote tegenstander in West-Europa uitschakelen: Frankrijk. In de aanval op Frankrijk zouden ook Nederland en België worden bezet. Voor Hitler waren niet alle mensen gelijk. De NSDAP propageerde Jodenhaat. Hij vond het Arische of Germaanse ras beter dan de rest. Hij vond bijvoorbeeld joden, zigeuners en mensen met een niet blanke huidskleur minder waard.

Aanval op Nederland

Op vrijdagochtend 10 mei 1940 werden veel Nederlanders wakker van het gebrom van vliegtuigen, ontplofende bommen en het geratel van tanks. Duitse soldaten waren de grens over getrokken. De oorlog was begonnen. De Nederlandse soldaten probeerden de Duitsers tegen te houden langs de verdedigingslinies. Zo'n linie was de

Grebbelinie, een waterlinie die loopt van Rhenen tot Spakenburg, tussen de Utrechtse heuvelrug en de Veluwe.

Capitulatie Nederland

Het Nederlandse leger was veel te zwak om de Duitse aanval te kunnen afslaan. De Nederlanders waren niet goed voorbereid, ze hadden verouderd materieel, terwijl het Duitse leger allemaal nieuw en modern wapentuig had om mee te vechten. Nadat de Duitse luchtmacht op 14 mei 1940 het centrum van Rotterdam had gebombardeerd, en andere steden hetzelfde lot wachtte, besloot de Nederlandse legerleiding te capituleren. De regering en de koningin waren toen al uitgeweken naar Engeland.

Bezetting Nederland

Aanvankelijk leek de bezetting mee te vallen, maar al snel werd duidelijk wat onvrijheid betekende. Nederlandse mannen werden gedwongen in Duitse fabrieken te werken. Gaandeweg werden mensen zonder vorm van proces opgesloten in gevangenissen en concentratiekampen. Het eten ging op de bon. 's Avonds moest iedereen binnen blijven en de ramen verduisteren. Omdat de aanvoer van grondstoffen een probleem was, namen de Duitsers alles mee wat voor hen bruikbaar was. Omdat ze bijvoorbeeld het rubber van de fietsbanden nodig hadden, fietsten de mensen op houten banden. Het brons van de kerkklokken gebruikten ze om munitie van te maken. Het gelui van klokken hoorde je niet meer.

Jodenvervolging

Vooral joden werden vervolgd. De joden kregen al snel te maken met steeds minder rechten: ze mochten niet meer overal komen. Ze moesten een Jodenster dragen zodat iedereen kon zien dat ze joden waren. Op hun

persoonsbewijs werd een grote J gestempeld. Ze moesten bij elkaar gaan wonen in bepaalde wijken. De Duitse bezetter transporteerde meer dan 100.000 joodse mannen, vrouwen en kinderen in goederentreinen vanuit Nederland naar concentratiekampen, waar de meesten werden vermoord.

De Duitsers werden in Nederland bijgestaan door leden van de Nationaal- Socialistische Beweging (NSB) die een vergelijkbare ideologie hadden, en door meelopers en profiteurs. Aan de andere kant stond het verzet, dat vooral tegen het einde van de oorlog aanhang kreeg. Het grootste deel van de bevolking was anti-Duits maar passief.

De slag om Arnhem

Toen in de zomer van 1944 grote delen van Frankrijk en België bevrijd waren, begon de geallieerde opmars naar het noorden. Het plan was om in één keer alle bruggen over de grote rivieren de Maas, de Waal en de Rijn te veroveren, en dan door te trekken naar het IJsselmeer. Dit plan had de codenaam 'Operation Market Garden'. Op een zomerse dag, 18 september 1944, landden Engelse parachutisten op de Ginkelse hei bij Ede, en bij Wolfheze en Heesum. De sterke Duitse legermacht die op dat moment toevallig met tanks en pantserwagens in de buurt van Arnhem was, hadden ze niet verwacht. Een kleine groep van zeventienhonderdvijftig soldaten, onder leiding van luitenant-kolonel John Frost, bereikte onderlangs de Rijn de Rijnbrug. Omdat hulp van de grondtroepen uit de richting van Nijmegen uitbleef, en de rest van de divisie niet verder kwam dan de buitenwijken van Arnhem, moesten de mannen van John Frost na vier dagen de strijd opgeven. Ze gaven zich over aan de Duitsers. Na enkele dagen hevige strijd moesten ook de Engelsen, die niet verder dan Oosterbeek en de buitenwijken van Arnhem waren gekomen, zich overgeven. Ze zochten 's nachts over de Rijn bij Driel een veilig heenkomen. Operatie Market Garden was mislukt.

Evacueren

Als gevolg van de gevechten van Operatie Market Garden moesten de inwoners in de omtrek van Arnhem huis en haard verlaten. De Duitsers waren bang dat de bevolking de geallieerde troepen zou helpen en sommeerde de bewoners te vertrekken. Ook waren deze gebieden te gevaarlijk voor de burgers omdat er zwaar gevochten werd. De inwoners namen mee wat ze mee konden nemen, maar moesten heel veel spullen onbeheerd achterlaten. De mensen die boven de Rijn woonden, gingen naar het noorden. Beneden de Rijn werden de burgers geëvacueerd door de geallieerden. Hier vertrokken de bewoners naar het zuiden van het land, naar bevrijd gebied.

Hongerwinter

Het noorden en westen van Nederland kreeg te maken met de Hongerwinter. Door extreem voedselgebrek verzwakte de bevolking en kwamen enkele tienduizenden mensen om. In mei 1945 lukte het om de rest van Nederland te bevrijden.

Vrede

De vredesonderhandelingen waren in hotel 'de Wereld' in Wageningen. Hier tekende in mei 1945 de Duitse commandant de overgave in aanwezigheid van Prins Bernard. De wederopbouw kon beginnen.

Het verzet tegen een onbetrouwbare overheid in oorlogstijd

De Nederlandse regering verbleef vanaf mei 1940 in Londen in ballingschap. In Nederland namen de Duitsers de macht over en Hitler benoemde functionarissen die het bestuur van Nederland moesten leiden. Nederland moest steeds meer gaan lijken op het Duitsland dat Hitler wenste.

Nederland werd eigenlijk een provincie van Duitsland. Een van de eerste maatregelen was dat de klok gelijk werd gezet met de tijd in Berlijn. De hoogste gezagsdrager van het Duitse bestuur in Nederland, was de Oostenrijkse nationaalsocialist Seyss-Inquart. Hij was Rijkscommissaris en stond rechtstreeks onder Hitler. Verder werd Nederland ook nog bestuurd door 1500 bestuursambtenaren. Zij oefenden toezicht uit en gaven bevelen die door de Nederlandse ambtenaren moesten worden uitgevoerd.

Onder Duits gezag

Aanvankelijk was er weinig verzet tegen de Duitse overheersing. De Nederlandse bevolking hoopte het leven van voor de oorlog te kunnen voortzetten. En in het begin voerden de Duitsers nog milde maatregelen in. De Duitsers wilden dat steeds meer mensen nationaalsocialistisch werden. Ze maakten propaganda voor het nationaalsocialisme d.m.v. affiches, kranten, radio-uitzendingen en voorprogramma's in bioscopen. De Eerste en de Tweede Kamer werden uitgeschakeld en politieke partijen mochten niet meer bestaan. Gaandeweg beheersten de Duitsers steeds meer onderdelen van de Nederlandse samenleving. De politie moest de Duitse bezettingsmacht dienen. De rechtspraak kwam steeds meer in handen van de bezetter. Door al deze maatregelen begon het verzet van de Nederlanders te groeien. Met kleine acties werd er geprotesteerd en verzet gepleegd

tegen de Duitsers. Er kwamen verzetsblaadjes en stakingen. Maar over het algemeen ging het dagelijks leven van de Nederlanders vrij rustig door. Mensen gingen naar de film en de kinderen naar school. Mensen gingen dagjes uit, ze vierden Sinterklaas met cadeautjes en er was genoeg te eten.

Geleidelijk buitensluiten van joden

Als een sluipend gif begonnen de Duitsers vanaf het begin van de oorlog met anti-joodse maatregelen. Relatief 'kleine' maatregelen die in het Nederland van toen nauwelijks opvielen. Al na twee maanden na het begin van de oorlog mochten de joden niet meer meewerken aan de luchtbescherming. In september 1940 mochten overheidsdiensten geen joden meer aannemen. Vervolgens moesten de joden zich - zogenaamd voor hun eigen veiligheid - laten registreren. Stap voor stap werden de joden steeds verder geïsoleerd. Omdat het zo geleidelijk ging, wekte het weinig reactie op van de burgers.

Februaristaking 1941

Vanaf 1941 werden de anti-joodse maatregelen van de Duitsers grimmiger. In Amsterdam woonden veel joden. Als reactie op een razzia in de Amsterdamse Jodenwijk, legden Amsterdamse trambestuurders en arbeiders in februari 1941 het werk neer. Deze staking breidde zich uit tot Haarlem, de Zaanstreek en Utrecht. Met geweld braken de Duitsers deze staking. Er vielen doden en gewonden. Uit angst voor het geweld gingen de mensen weer aan het werk. Er volgden represailles van de Duitsers. Een aantal mensen die hadden meegedaan aan de staking werden doodgeschoten en de steden die mee hadden gedaan aan de staking moesten hoge boetes betalen. De Duitsers lieten hun masker vallen en gingen steeds opener over tot Jodenvervolgung.

Groeiend verzet tegen het nieuwe gezag

In de provincie woonden minder joden dan in de Randstad dus hier vielen de anti-joodse maatregelen minder op en was er aanvankelijk minder reden tot verzet. Vanaf 1943, toen mensen moesten gaan werken in Duitsland, veranderde het dagelijks leven van de Nederlanders drastisch. Steeds meer mensen weigerden zich aan te passen aan de oorlogsomstandigheden en samen te werken met de bezetters. De anti-Duitse stemming nam toe. Hoe meer het verzet groeide, hoe harder de Duitsers reageerden. Ze gingen steeds strenger controleren en wilden steeds meer groeperingen in de Nederlandse samenleving beheersen. Zo moesten kunstenaars lid worden van de nationaal-socialistische Kultuurkamer. De omroeporganisaties werden vervangen door één Rijksradio: De Nederlandse Omroep. Alle vakverenigingen gingen op in het Nederlandse Arbeidersfront. De NSB werd de enige politieke partij die was toegestaan.

Doe de dilemmatest:

- 1** Je bent op weg naar school. Je bent een beetje zenuwachtig: je moet zo een spreekbeurt houden. Vlak voor je rijdt een klein meisje met haar fiets tegen een stilstaande auto. Ze huilt vreselijk, en haar fiets is kapot.

Wat doe je?

- a** Je denkt: 'ik mag niet te laat op school komen' en je fietst door.
 - b** Je stopt en probeert het meisje te helpen. Dan maar te laat op school en misschien een boze juf.
 - c** Je rent naar het dichtstbijzijnde huis, en hoopt dat iemand thuis is om te helpen.
 - d** Je hebt geen idee wat je zou doen.
- 2** Je loopt door de winkelstraat. Je hoort schreeuwen in de fotozaak en het alarm gaat af. Er rennen een jongen en een meisje met een dure camera de winkel uit. Ze hollen in jouw richting.

Wat doe je?

- a** Je probeert zo te gaan staan dat ze niet langs je komen.
 - b** Je belt het alarmnummer 112.
 - c** Je ziet opeens dat je veter los is...
 - d** Je hebt geen idee wat je zou doen.
- 3** Het is 1940, het eerste oorlogsjaar. Je zit in de klas met een joods meisje en de dochter van een NSB'er. Je kunt het met beiden goed vinden. Je moet een werkstuk maken. Het liefst doe je dat met beide meisjes. Maar de dochter van de NSB'er wil het joodse meisje er niet bij hebben.

Wat doe je?

- a** Je vindt het belangrijk goede maatjes te blijven met de dochter van de NSB'er en zegt tegen het joodse meisje dat ze een ander groepje moet zoeken.
 - b** Je besluit met het joodse meisje samen te werken.
 - c** Je denkt: 'mij te lastig hoor', en zoekt een ander groepje.
 - d** Je hebt geen idee wat je zou doen.
- 4** In 1944 is er bijna niets meer te eten in jouw woonplaats. Samen met een vriend probeer je eten bij elkaar te zoeken bij boeren. De honger is zo groot dat je besluit om alleen naar Groningen te gaan. Je vriend mag niet van zijn ouders.

Wat doe je?

- a** Je gaat toch: de honger is enorm.
- b** Je besluit om niet te gaan, want die ouders hebben eigenlijk wel gelijk.
- c** Je probeert een andere vriend over te halen om ook mee te gaan.
- d** Je hebt geen idee wat je zou doen.

- 5** Het is avond en donker buiten. Niemand mag meer op straat zijn. De bel gaat. Je weet dat dit alleen maar gevaar kan betekenen. Iemand die zich moet verstoppen voor de Duitsers, bijvoorbeeld.

Wat doe je?

- a** Je doet open, zonder erbij na te denken. Als iemand hulp nodig heeft, is hij welkom.
- b** Je denkt aan de gevaren voor jezelf en je familie, en laat de deur dicht.
- c** Je doet de deur op een kiertje open en fluistert: 'Ga maar naar de overburen'.
- d** Je hebt geen idee wat je zou doen.

- 6** De Duitsers hebben mensen nodig om in hun fabrieken te werken. Ook jij krijgt een oproep: je moet je morgen melden.

Wat doe je?

- a** Je vraagt je baas een brief te schrijven dat je onmisbaar bent. Dat is niet zo, maar dan hoef je nu nog niet mee.
- b** Je meldt je op tijd bij de Duitsers.
- c** Je duikt onder bij vrienden die ergens anders wonen. Maar je weet dat dit gevaarlijk kan zijn voor je ouders, broer, zus: misschien worden zij gestraft.
- d** Je hebt geen idee wat je zou doen.

- 7** Je loopt op straat en er klinkt afweergeschut. Iedereen duikt een schuilkelder in. Volwassenen duwen je weg om zelf de kelder in te komen.

Wat doe je?

- a** Je holt naar een andere schuilkelder.
- b** Je vecht jezelf naar binnen: jij wilt ook veilig zitten!
- c** Je probeert op straat ergens te schuilen en hoopt er het beste van.
- d** Je hebt geen idee wat je zou doen.

- 8** School is er niet meer en je hebt ontzettende honger. Samen met vrienden probeer je eten te vinden bij boeren. Dan besluiten je vrienden om een broodkar van een bakker om te duwen om zo broden te pikken.

Wat doe je?

- a** Je wilt niet meedoen: stelen kan echt niet!
- b** Je besluit om langs nog meer boeren te gaan.
- c** Je wilt niet stelen, maar de honger is te groot.
- d** Je hebt geen idee wat je zou doen.

Kijk op het antwoordblad: wat voor type ben jij?

Kijk bij iedere vraag welk antwoord (a, b, c, d) je hebt gegeven.

Vul hieronder per vraag je punten in. Voor een d-antwoord krijg je geen punten.

1	a – 1 punten;	b – 8 punten;	c – 4 punten;	d – 0 punten, dus ik heb punt(en)
2	a – 8 punten;	b – 4 punten;	c – 1 punten;	d – 0 punten, dus ik heb punt(en)
3	a – 1 punten;	b – 7 punten;	c – 3 punten;	d – 0 punten, dus ik heb punt(en)
4	a – 8 punten;	b – 2 punten;	c – 3 punten;	d – 0 punten, dus ik heb punt(en)
5	a – 8 punten;	b – 1 punten;	c – 3 punten;	d – 0 punten, dus ik heb punt(en)
6	a – 2 punten;	b – 4 punten;	c – 4 punten;	d – 0 punten, dus ik heb punt(en)
7	a – 4 punten;	b – 8 punten;	c – 2 punten;	d – 0 punten, dus ik heb punt(en)
8	a – 1 punten;	b – 2 punten;	c – 8 punten;	d – 0 punten, dus ik heb punt(en)

Tel al je punten bij elkaar op: punten

Tel nu het aantal keer dat je antwoord d hebt gegeven: keer

Wat zegt het antwoord over jou?

Heb je meer dan vier keer een d ingevuld?

Vond je het zo moeilijk? Of had je geen zin om na te denken? Toch maar eens doen – keuzes maken is heel belangrijk! Als je nooit durft te kiezen, kiest een ander voor jou.

Heb je 16 punten of minder?

Je hebt wel wat weinig punten. Je bent erg voorzichtig. Daarmee had je een grote kans de oorlog te overleven. Maar als iedereen zo was geweest als jij, had de oorlog misschien wel langer geduurd.

Heb je 17 – 30 punten?

Je bent voorzichtig en kiest meer voor veiligheid dan avontuur. Je vindt je eigen familie erg belangrijk. Je denkt goed na voor je een keuze maakt en weegt de risico's tegen elkaar af. Maar soms durf je wel dapper te zijn.

Heb je tussen 31 en 42 punten?

Je bent dapper, maar denkt ook goed na over de risico's die je loopt. Jij wil graag mensen helpen, maar houdt je ogen open voor het gevaar. Daarom doe je ook wel eens niets. Mensen zoals jij waren heel belangrijk voor het verzet.

Heb je meer dan 42 punten?

Ben je echt zo moedig? Of ben je vooral onvoorzichtig? Je moet ook wel aan je eigen veiligheid denken! Je had je in de oorlog vast ingezet voor iedereen die vervolgd werd. Maar of jij het zelf overleefd zou hebben, is maar de vraag.

Deze dilemmatest is ontwikkeld door

literatuur over de Tweede Wereldoorlog

Tip: leg op een aandachtstafel in de klas deze boeken ter inzage en kies een boek als voorleesboek.

Achtergrondliteratuur (zie: <http://www.entoen.nu/>)

- De Duitse inval in Nederland en het bombardement op Rotterdam
- Verhalen uit het verzet: de overval in Leeuwarden, Putten, Hannie Schaft, Engelandvaarders
- De NSB
- De Hongerwinter
- De Slag om Arnhem, D-day en de bevrijding in mei 1945

Leesboeken over Tweede Wereldoorlog:

- Eric Heuvel, De ontdekking (Amsterdam 2003); dit stripboek behandelt op een inzichtelijke manier de dilemma's van de Nederlandse bevolking in oorlogstijd
- Zwarte confetti, foto's, verhalen, gedichten en tekeningen over de oorlog (10+)
- Paul Biegel, De karabijn (8+)
- André Boesberg, Zwarte stad (Rusland, 1942) (12+)
- Herman van Campenhout, Pikadon (Hiroshima) (12+)
- Mirjam Elias, Het verlaten hotel
- Reg Grant, De Tweede Wereldoorlog in Europa (12+ info)
- Dennis Hamley, De Tweede Wereldoorlog (12+ info)
- Evert Hartman, Oorlog zonder vrienden (12+)
- Els Pelgrom, Kinderen van het Achtste Woud (12+)
- Aline Sax, Mist over het strand (12+)
- Jan Terlouw, Oorlogswinter (12+)
- Sandi Toksvig, Hitlers kanarie (Denemarken) (9+)
- Anke de Vries, Belledonne kamer 16 (Frankrijk) (12+)
- Anna en Wout Woltz, Post uit de oorlog (Amsterdam)(12+)
- Oorlog 40- 45.nl. (13+)

Werkblad 1 Sprookjestuin Betuwe in puin

Geallieerde opmars

Dit is een foto van het monument dat tegenover het gemeentehuis in Elst staat. Op deze plek worden alle inwoners uit de gemeente herdacht die in de oorlog zijn omgekomen. In het bijzonder is dit monument opgericht om drie mannen te herdenken die op 14 september 1944 door de Duitsers zijn doodgeschoten.

Dit is het verhaal van die gebeurtenis:

Tijdens de oorlog zit de Nederlandse regering in Londen. De regering weet dat de geallieerde troepen onderweg zijn om Nederland te bevrijden. Net zoals bruggen zijn de spoorwegen erg belangrijk voor het Duitse leger. Het is de nacht van 13 op 14 september 1944. Een Arnhemse verzetsgroep blaast op verzoek van de Nederlandse regering de spoorlijn op bij De Laar net onder Elst.

De Duitsers reageren woedend. Ze pakken zes personen op die niets met de spoorlijn te maken hebben. Het hoofd van de openbare school heeft geluk; de Duitsers treffen hem niet thuis. Omdat ze zo boos zijn, vermoorden de Duitsers drie Elstenaren. Dat zijn het hoofd van de rooms-katholieke jongensschool, meneer Puthaar; het hoofd van de christelijke school, meneer De Koning en een ambtenaar, meneer Van Dijk.

Vraag 1. **Waarom zijn die spoorwegen zo belangrijk voor de Duitsers?**
 Omcirkel het goede antwoord.

A	Over het spoor worden wapens en voedsel aangevoerd.
B	Via het spoor kunnen ze snel wegkomen als het moet.

Operation Market Garden

Dan is het 17 september 1944. Duizenden parachutisten landen in de buurt van Arnhem. Tanks rukken op over de verkeersbrug van Nijmegen. Onder de codenaam Operation Market Garden hebben geallieerde troepen een plan bedacht om Nederland te bevrijden van de Duitse bezettingsmacht. Grote delen van Frankrijk en België en het zuiden van Nederland zijn al bevrijd. De rest van Nederland wacht met smart op de bevrijders.

Woordenboek. De geallieerden zijn de bondgenoten van Engeland. Ze vechten samen tegen de Duitsers.

In de buurt van Arnhem stuiten de geallieerden troepen onverwachts op een sterke Duitse legermacht. De Duitse soldaten verdedigen zich met man en macht. De geallieerde soldaten die in Oosterbeek en Arnhem vechten, wachten vergeefs op hulp vanaf Nijmegen. De tanks van de geallieerden komen maar een klein stukje voorbij de brug van Nijmegen. De geallieerde opmars stopt bij de Betuwe. Het heeft al dagen hevig geregend, de wegen zijn modderig en voor de zware tanks moeilijk begaanbaar. Na vier dagen geven de soldaten in Arnhem de strijd op. Operatie Market Garden is mislukt.

Vraag 2. Waardoor mislukte Operatie Market Garden?

Evacuatie

In het gebied tussen de Waal en de Rijn voeren de Duitse en de geallieerde troepen een verwoede strijd. De inwoners van Elst zitten midden in de vuurlinie en wachten dag en nacht in de schuilkelders. In de gehele streek is het te gevaarlijk voor de bevolking om thuis te blijven. Iedereen moet weg. Ze mogen slechts het hoogstnoodzakelijke meenemen als ze naar Noord-Brabant en België vertrekken.

Woordenboek. Evacuatie: je moet je woning verlaten omdat het te gevaarlijk is om te blijven.

Het is november 1944.

*Burgers uit Elst wachten op evacuatie. De linker man neemt zijn eigen ge-
kweekte voorraad
tabaksbladeren
mee.*

herkomst foto: Collectie SPAARNESTAD PHOTO/Cecil Phillips

herkomst foto: Collectie SPAARNESTAD PHOTO/Cecil Phillips

Kijk eens goed naar deze foto.

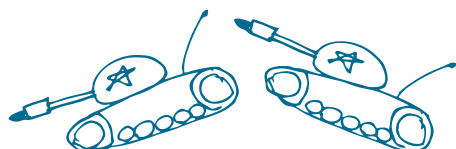
Dit is een gezin uit Elst. Dagenlang hebben ze moeten schuilen vanwege de gevechten. Nu wachten ze op de geallieerde militairen die hun gaan helpen bij de evacuatie. Het meisje heeft haar kapotte pop gered uit hun beschadigde huis.

Vraag 3. Stel je voor dat je net als dit meisje, je spullen zou moeten pakken. Je mag maar tien dingen meenemen. Maak een lijstje van de tien dingen die je mee wilt nemen. Het belangrijkste zet je bij nummer 1 en het minst belangrijke van je lijstje zet je op nummer 10.

1		6	
2		7	
3		8	
4		9	
5		10	

Ondergelopen Betuwe

herkomst foto: NIOD

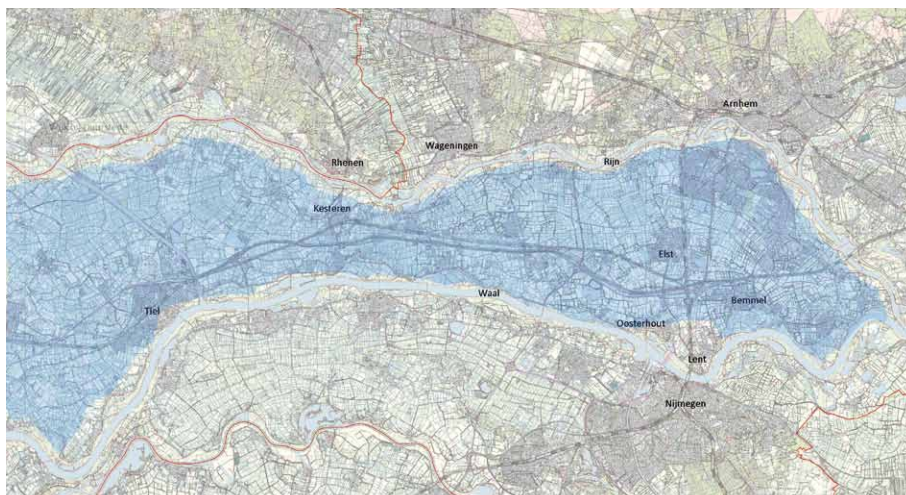
Vraag 4. Kijk naar de foto. Hier zie je een boerderij staan in het ondergelopen gebied. Hoeveel centimeter hoog staat het water ongeveer?

Het is 2 december 1944. De laatste bewoners hebben het gebied verlaten. Omdat de Duitsers ook op andere plekken veel soldaten nodig hebben, blazen ze de dijk bij Elden en de Griftdijk bij Oosterhout op. Het hoge water stroomt door het vlakke land.

Vraag 5. Wat hebben de Duitsers eraan als de Betuwe onder water ligt?

De dijk tussen Ochten en Kesteren moet het wassende water tegenhouden. Alleen blijkt de dijk niet sterk genoeg. De dijk breekt door. Hierdoor lopen ook de Duitse stellingen ten westen van de dijk onder water. De Betuwe verandert in een nat niemandsland.

Vraag 6. Kijk maar eens op het kaartje welke dorpen allemaal onder water kwamen te liggen. Zet een kruisje op de plek waar jouw huis staat. Stond die plek toen ook onder water?

Manneneiland

Lent is al wel bevrijd. Rondom Lent is een klein, hoger gelegen en dus droog gebied. In dit kleine gebied zitten duizenden soldaten. De Engelse majoor Henk Pierson is hier de baas. Hij overlegt veel met de burgemeester van Elst. Ze willen zoveel mogelijk vee en levensmiddelen uit de Betuwe redden. Ze vragen wie hun daarbij wil helpen. Ongeveer duizend Betuwnaren melden zich aan als vrijwilliger.

De geallieerden gaan met amfibie-voertuigen door de Betuwe

herkomst foto: NIOD

Deze duizend mannen blijven in de Betuwe achter terwijl hun vrouw en kinderen naar veiliger gebied zijn vertrokken. Midden in het oorlogsgeweld proberen ze - met gevaar voor eigen leven- te redden wat er te redden valt. Ze brengen zoveel mogelijk vee uit het ondergelopen gebied in veiligheid. Ook de voorraden voedsel halen ze bij de boerderijen uit het niemandsland vandaan. De levensmiddelen gaan naar het zuiden van het land.

Vrijwilligersgroep Betuwe

*herkomst foto:
Nationaal Bevrijdingsmuseum '40-'45*

Vraag 7. Waarom heeft dit gebied de bijnaam het Manneneiland gekregen?

Vrouwen

In huize Sint Joseph te Lent zorgden de nonnen voor de gewonden en zieken

herkomst foto: Regionaal Archief Nijmegen

Vanwege de gevaarlijke gevechten zijn alle vrouwen en kinderen geëvacueerd. Toch zijn er ook nog een paar vrouwen gebleven. Sommigen zijn hier stiekem. Ze willen niet zonder hun man zijn of hun eigendommen achterlaten. Zij vermommen zich als man om niet op te vallen. Verder zijn er veertien vrouwen legaal in Lent. Dat zijn de tien achtergebleven nonnen uit het klooster Huize Sint Joseph te Lent, drie verpleegsters en de secretaresse van majoor Pierson. In het klooster verzorgen de zusters gewonden en zieken en koken ze voor de mannen.

Vraag 8. Je hebt net gelezen dat er mannen en vrouwen waren die ervoor kozen in dit gevaarlijke gebied te blijven. Stel dat jij zelf in die situatie zou zitten. Bespreek met elkaar waarom je wel en waarom je niet zou blijven? Wat zou je zelf doen? Je hoeft het antwoord niet op te schrijven.

De oorlog voorbij

De vertragingstactiek van de Duitsers werkt. De Engelse en Amerikaans geallieerden kunnen vanwege het water geen kant op. Stukje bij beetje lukt het ze om meer gebied te heroveren. Pas in de lente van 1945 is de Betuwe weer droog. In april is het hele gebied bevrijd en in mei en juni keren de Betuwnaren weer terug naar huis.

Een achtergebleven schip bij Driel

herkomst foto: NIOD

*De Grote Kerk van Elst is
geheel verwoest*

herkomst foto: NIOD

De puinhoop is groot. Veel huizen zijn afgebrand, vernield en leeggeroofd. Het landschap is bezaaid met achtergelaten wapentuig. Overal liggen mijnen en gesneuvelde soldaten. De Betuwnaren beginnen met het opruimen van het puin en de reparatie van hun huizen.

Deze foto is genomen in 1938. Het is een Betuwse boerderij met bloeiende boomgaard.

Na de oorlog is een liedje geschreven over de Betuwe.

Het heet 'Eens zal de Betuwe in bloei weer staan'.

Het eerste couplet gaat zo:

't Alom bekende Nederland
 Waar menig een van hield
 Is door de grote wereldbrand
 Helaas ook deels vernield
 De Betuwe, die sprookjestuin
 Is nu geen sprookje meer
 Maar bloeit, al ligt ze thans in puin
 Weldra weer als weleer

herkomst foto: Regionaal Archief Nijmegen

Vraag 9. Schrijf in twee regels hoe volgens jou de Betuwe weer is gaan bloeien.

Werkblad 2

Je hebt oude Ansichtkaarten en een plattegrond van jouw dorp meegekregen.

Zoek de plekken op die op de Ansichtkaarten staan afgebeeld.

Ga op de zelfde plek staan als waar de fotograaf heeft gestaan.

LET WEL OP DAT JE OP EEN VEILIGE PLEK STAAT!

DUS OP DE STOEP EN NIET OP DE WEG OF OP HET FIETSPAD!

Kruis op de plattegrond aan waar die plek precies is.

Beschrijf wat er is veranderd.

Bij één van de plekken maak je een tekening.

Spreek met elkaar af wie wat doet.

De één maakt een tekening van de plek zoals die er nu uitziet.

De ander schrijft op wat er veranderd is.

Schrijf op wat er is verdwenen en wat is er gekomen?

Hebben jullie zelf een herinnering aan deze plek?

Schrijf een verhaal over dat wat je hier hebt meegemaakt.

Antwoorden werkblad 1 met extra informatie

Sprookjestuin Betuwe in puin

Geallieerde opmars

Dit is een foto van het monument dat staat bij het gemeentehuis in Elst. Op deze plek worden alle inwoners uit de gemeente herdacht die in de oorlog zijn omgekomen. In het bijzonder is dit monument opgericht om drie mannen te herdenken die op 14 september 1944 door de Duitsers zijn doodgeschoten. Dit is het verhaal van die gebeurtenis:

Tijdens de oorlog zit de Nederlandse regering in Londen. De regering weet dat de geallieerde troepen onderweg zijn om Nederland te bevrijden. Net zoals bruggen zijn de spoorwegen erg belangrijk voor het Duitse leger. Het is de nacht van 13 op 14 september 1944. Een Arnhemse verzetsgroep blaast op verzoek van de Nederlandse regering de spoorlijn op bij De Laar net onder Elst. Ze moesten een deel van de spoorlijn Arnhem-Nijmegen opblazen.

De Duitsers reageren woedend. Ze pakken zes personen op die niets met de spoorlijn te maken hebben. Het hoofd van de openbare school heeft geluk; de Duitsers treffen hem niet thuis. Omdat ze zo boos zijn, vermoorden de Duitsers drie Elstenaren. Dat zijn het hoofd van de rooms-katholieke jongensschool, meneer Puthaar; het hoofd van de christelijke school, meneer De Koning en ambtenaar, meneer Van Dijk. Ook steken de Duitsers een boerderij in brand. De Duitsers behoorden tot de SS.

Vraag 1: **Waarom zijn die spoorwegen zo belangrijk voor de Duitsers?**

Over het spoor worden wapens en voedsel aangevoerd.

Operation Market Garden

Dan is het 17 september 1944. Duizenden parachutisten landen in de buurt van Arnhem. Tanks rukken op over de verkeersbrug van Nijmegen. Onder de codenaam Operation Market Garden hebben geallieerde troepen een plan bedacht om Nederland te bevrijden van de Duitse bezettingsmacht. Grote delen van Frankrijk en België en het zuiden van Nederland zijn al bevrijd. De rest van Nederland wacht met smart op de bevrijders.

In de buurt van Arnhem stuiten de geallieerden troepen onverwachts op een sterke Duitse legermacht. De Duitse soldaten verdedigen zich met man en macht. De geallieerde soldaten die

in Oosterbeek en Arnhem vechten, wachten vergeefs op hulp vanaf Nijmegen. De tanks van de geallieerden komen maar een klein stukje voorbij de brug van Nijmegen. De geallieerde opmars stopt bij de Betuwe. Het heeft al dagen hevig geregend, de wegen zijn modderig en voor de zware tanks moeilijk begaanbaar. Na vier dagen geven de soldaten in Arnhem de strijd op. *De soldaten Oosterbeek zoeken 's nachts over de Rijn bij Driel een veilig heenkomen. Operatie Market Garden is mislukt.*

Vraag 2: **Waardoor mislukte Operatie Market Garden?**

De hulp vanuit Nijmegen liet op zich wachten omdat de grondtroepen niet door de Betuwe kwamen waar de smalle wegen slecht begaanbaar waren vanwege de regen. Ook hadden de geallieerde troepen niet deze sterke tegenstand verwacht.

Evacuatie

In het gebied tussen de Waal en de Rijn voeren de Duitse en de geallieerde troepen een verwoede strijd. *Om ervoor te zorgen dat de geallieerde soldaten vanuit Driel weg kunnen komen, moet de route naar Elst bevrijd. Dit zorgt voor hevige gevechten waar de inwoners van Elst voor moeten schuilen.*

De inwoners van Elst zitten midden in de vuurlinie en zijn genoodzaakt zich dag en nacht schuil te houden in kelders. In de gehele streek is het te gevaarlijk voor de bevolking om thuis te blijven. Iedereen moet weg. Ze mogen slechts het hoogstnoodzakelijke meenemen als ze naar Noord-Brabant en België vertrekken.

Foto: Het is november 1944. Burgers uit Elst wachten op evacuatie. De linker man neemt zijn eigen gekweekte voorraad tabaksbladeren mee.

Foto meisje met pop: Kijk eens goed naar deze foto. Dit is een gezin uit Elst. Dagenlang hebben ze moeten schuilen vanwege de gevechten. Nu wachten ze op de geallieerde militairen die hun gaan helpen bij de evacuatie. Het meisje heeft haar kapotte pop gered uit hun beschadigde huis.

Vraag 3: **Stel je voor dat je net als dit meisje, je spullen zou moeten pakken. Je mag maar tien dingen meenemen. Maak een lijstje van de tien dingen die je mee wilt nemen. Het belangrijkste zet je bij nummer 1 en het minst belangrijke van je lijstje staat op nummer 10.**

Eigen inzicht. Praat erover met de leerlingen.

Ondergelopen Betuwe

Vraag 4. Kijk naar de foto (ondergelopen boerderij). Hoeveel centimeter hoog staat het water ongeveer?

Ongeveer 50 centimeter

Het is 2 december 1944. De laatste bewoners hebben het gebied verlaten. Omdat de Duitsers ook op andere plekken veel soldaten nodig hebben, blazen ze de dijk bij Elden en de Griftdijk bij Oosterhout op. Het hoge water stroomt door het vlakke land. *De Duitsers noemden deze actie 'Actie Ooievaar'.*

Vraag 5. Wat hebben de Duitsers eraan als de Betuwe onder water ligt?

De Duitsers hadden elders ook veel soldaten nodig. Door het water is het gebied moeilijk en op minder plekken begaanbaar dus moeilijker te bevrijden.

De dijk tussen Ochten en Kesteren moet het wassende water tegenhouden. Alleen blijkt de dijk niet sterk genoeg. De dijk breekt door. Hierdoor lopen ook de Duitse stellingen ten westen van de dijk ook onder water. De Betuwe verandert in een nat niemandsland.

(kaartje van de Betuwe, ondergelopen gebied)

Vraag 6. Kijk maar eens op het kaartje welke dorpen allemaal onder water kwamen te liggen. Zet een kruisje op de plek waar jouw huis staat. Stond die plek toen ook onder water?

Eigen inzicht. Praat met de leerlingen of de plek van hun huis ook onder water lag.

Manneneiland

Lent is al wel bevrijd. Rondom Lent is een klein, hoger gelegen en dus droog gebied. In dit kleine gebied zitten duizenden soldaten. De Engelse majoor Henk Pierson is hier de baas. *Pierson wilde graag in de Betuwe dienen: hij was hier geboren.* Hij overlegt veel met de waarnemend burgemeester van Elst (*Stan Asche*). Ze willen zoveel mogelijk vee en levensmiddelen uit de Betuwe redden. Ze vragen wie hun daarbij wil helpen. Ongeveer duizend Betuwnaren melden zich aan als vrijwilliger.

Deze duizend mannen blijven in de Betuwe achter terwijl hun vrouw en kinderen naar veiliger gebied zijn vertrokken. Middenin het oorlogsgeweld proberen ze - met gevaar voor eigen leven- te redden wat er te redden valt. Ze brengen zoveel mogelijk vee uit het ondergelopen gebied in veiligheid. Ook de voorraden voedsel halen ze bij de boerderijen uit het niemandsland vandaan. De levensmiddelen gaan naar het zuiden van het land.

Vraag 7. **Waarom heeft dit gebied de bijnaam het Manneneiland gekregen?**

Omdat er in dit kleine gebied zoveel mannen bij elkaar zitten. Het wordt ook wel het Duizend Manneneiland genoemd.

Vrouwen

Vanwege de gevaarlijke gevechten zijn alle vrouwen en kinderen geëvacueerd. Toch zijn er ook nog een paar vrouwen gebleven. Sommigen zijn hier stiekem. Ze willen niet zonder hun man zijn of hun eigendommen achterlaten. Zij vermommen zich als man om niet op te vallen. Verder zijn er veertien vrouwen legaal in Lent. Dat zijn de tien achtergebleven nonnen uit het klooster Huize Sint Joseph te Lent, drie verpleegsters en de secretaresse van majoor Pierson. In het klooster verzorgen de zusters gewonden en zieken en koken ze voor de mannen.

Vraag 8. Je hebt net gelezen dat er mannen en vrouwen waren die ervoor kozen in dit gevaarlijke gebied te blijven. Stel dat jij zelf in die situatie zou zitten. Bespreek met elkaar waarom je wel en waarom je niet zou blijven? Wat zou je zelf doen?

Bespreek met de leerlingen wat ze zelf zouden doen.

De oorlog voorbij

De vertragingstactiek van de Duitsers werkt. De Engelse en Amerikaans geallieerden kunnen vanwege het water geen kant op. Stukje bij beetje lukt het ze meer gebied te heroveren. Pas in de lente van 1945 is de Betuwe weer droog. In april is het hele gebied bevrijd en in mei en juni keren de Betuwnaren weer terug naar huis.

De puinhoop is groot. Veel huizen zijn afgebrand, vernield en leeggeroofd. Het landschap is bezaaid met achtergelaten wapentuig. Overal liggen mijnen en gesneuvelde soldaten. De Betuwnaren beginnen met het opruimen van het puin en de reparatie van hun huizen. *Er zijn landelijke hulpacties opgezet om de Betuwnaren hierbij te helpen.*

Na de oorlog is een liedje geschreven over de Betuwe.

Het heet 'Eens zal de Betuwe in bloei weer staan'.

Het eerste couplet gaat zo:

't Alom bekende Nederland
Waar menigeeen van hield
Is door de grote wereldbrand
Helaas ook deels vernield
De Betuwe, die sprookjestuin
Is nu geen sprookje meer
Maar bloeit, al ligt ze thans in puin
Weldra weer als weleer

Vraag 9. Schrijf in twee regels hoe volgens jou de Betuwe weer is gaan bloeien.

Zo gaat de rest van het lied:

refr.:

*Eens zal de Betuwe in bloei weer staan
Nog mooier en voller dan voorheen
Eens groeit op Walcheren weer goudgeel graan
We zullen herbouwen steen voor steen
We malen weer droog 't land dat onder water staat
Traditie zegt dat Neerlands glorie nooit ten onder gaat
Eens zal de Betuwe in bloei weer staan
En groeit op Walch'ren goudgeel graan*

*Door d'eeuwen heen hielden wij stand
Bedwongen zelfs de zee
Getrouw 't devies van 't vaderland
Dat luidt 'je maintiendrai'
Eendrachtig gaan wij aan de slag
Tevreden zijn wij pas
Wanneer ons land weer worden mag
Zo mooi als 't immer was*

Tip: Laat het lied horen. U kunt het via google opzoeken.

amfibievoertuig

Na de verwoesting van de Waalbrug bouwden de geallieerden in september 1944 de pontonbrug tussen Nijmegen en Lent

Een Betuwse verzetsgroep in het Manneneiland

Een ondergelopen boerderij

restaurant Het Witte Huis te Lent

Monumenten

Monumenten in Elst:

Er zijn in Elst verschillende monumenten die herinneren aan de Tweede Wereldoorlog.

1. Op de Algemene Begraafplaats staat een monument die is opgericht ter nagedachtenis aan Hendrik van der Horst. Hendrik van der Horst was koster van de N.H. kerk. Hij de eerste inwoner van Elst die in de bezettingsjaren is omgekomen. Op 17 september 1944 werd hij op de bovenste omloop van de toren van de kerk getroffen door een kogel van de bezetter.

Het monument is een grafsteen van witte natuursteen met daarop een citaat uit de Bijbel:

'EN TOEN ANTWOORDDE DE HEERE JOB IN EEN STORMWIND'.

2. In het NS-Station van Elst is een plaquette ter nagedachtenis aan twee personeelsleden van de Nederlandse Spoorwegen, die tijdens de bezettingsjaren door oorlogshandelingen zijn omgekomen. Dit was seinwachter Cornelis Mientjes. Op 30 september 1944 kwam hij door granaatscherven langs de spoorlijn Arnhem-Elst om het leven. Ook zijn collega Willem Zwijnen kwam om het leven door granaatscherven. Op 23 september 1944 stierf hij bij zijn woning aan de Visstee.

De directie van de Nederlandse Spoorwegen besloot na het einde van de Tweede Wereldoorlog alle omgekomen personeelsleden te gedenken door hun namen te vereeuwigen op identieke plaquettes. Deze platen werden aangebracht in de diverse stations, behorende tot het district of rayon van de oorlogsslachtoffers. Het monument in Elst is onthuld op 21 december 1948.

3. Het derde oorlogsmonument in Elst staat bij het gemeentehuis. Het monument is opgericht ter nagedachtenis aan alle inwoners van de gemeente die door geweld van de bezetter zijn omgekomen, en in het bijzonder aan drie burgers die op 14 september 1944 zijn gefusilleerd. (zie foto)

Als voorbereiding op de Operation Market Garden bleezen in de nacht van 13 op 14 september 1944 leden van de Arnhemse verzetsgroep een deel van de spoorlijn Nijmegen-Arnhem op bij De Laar onder Elst. Als vergelding hebben drie leden van de Arnhemse Sicherheitsdienst een boerderij in brand gestoken en een aantal inwoners van Elst geëxecuteerd. Zes onschuldige personen werden opgepakt. Drie van hen werden doodgeschoten (twee schoolhoofden en een ambtenaar van de Raad van Arbeid). Dat zijn W.L. van Dijk, G. de Koning en A.M.M. Puthaar.

Het monument is een gemetselde gedenkmuur met in het midden een omlijste plaquette van witte natuursteen. Voor de muur is een bloemenbak geplaatst.

De tekst op de plaquette luidt:

'TER HERDENKING VAN

W.L. van DIJK

G. de KONING

A.M.M. PUTHAAR

**DIE DEN 14 SEPTEMBER 1944 OP DEZE PLAATS WERDEN
GEFUSILLEERD EN ALLE INGEZETENEN DER GEMEENTE DIE
DOOR HET GEWELD VAN DEN BEZETTER HET LEVEN
LIETEN.'**

Monumenten in Lent:

Er zijn in Lent verschillende monumenten die herinneren aan de Tweede Wereldoorlog.

1. Aan de Oosterhoutsedijk bij het Hof van Holland staat het monument 'De Oversteek'. Het herinnert de inwoners aan de Slag bij Arnhem waarbij 47 Amerikaanse militairen omkwamen. Het monument bestaat uit twee zuilen van natuursteen en een liggende gedenksteen.

Op woensdagmiddag 20 september 1944 landden in het kader van Operatie Market Garden 504 Amerikaanse parachutisten in de uiterwaarden van de Waal. Onder zware beschietingen van de bezetter staken zij in opvouwbare bootjes van triplex en canvas de rivier over ter hoogte van de huidige elektriciteitscentrale. Dat was op klaarlichte dag en in het volle zicht van een zwaar bewapende en goed verschanste vijand. Ze hadden hier nooit op geoefend en het waren slechts fragiele Britse canvas bootjes die zij ter beschikking kregen. Ondanks vele doden en gewonden, veroverden de para's de noordzijde van de bruggen, waardoor deze uiteindelijk geheel in geallieerde handen vielen. De oversteek werd voor deze Amerikaanse para's een van de felste en bloedigste gevechten uit hun leven. Op de gedenksteen zijn de namen van 47 gesneuvelde Amerikaanse militairen aangebracht.

Op de rechterzuil staat:

**'HIER VOND PLAATS OP 20-9-1944 DE HELDHAFTIGE
OVERSTEK VAN DE WAAL'.**

2. Het bevrijdingsmonument op de Lawickstraat-Lentseveld bestaat uit een zwarte, afgestorven tak en een blanke, jonge boom. Het gedenkteken is vervaardigd uit ijzer. De jonge boom is een symbool voor het herrijzen van Lent na 1945. Het kunstwerk is gemaakt door Piet Schoenmakers. (zie foto)

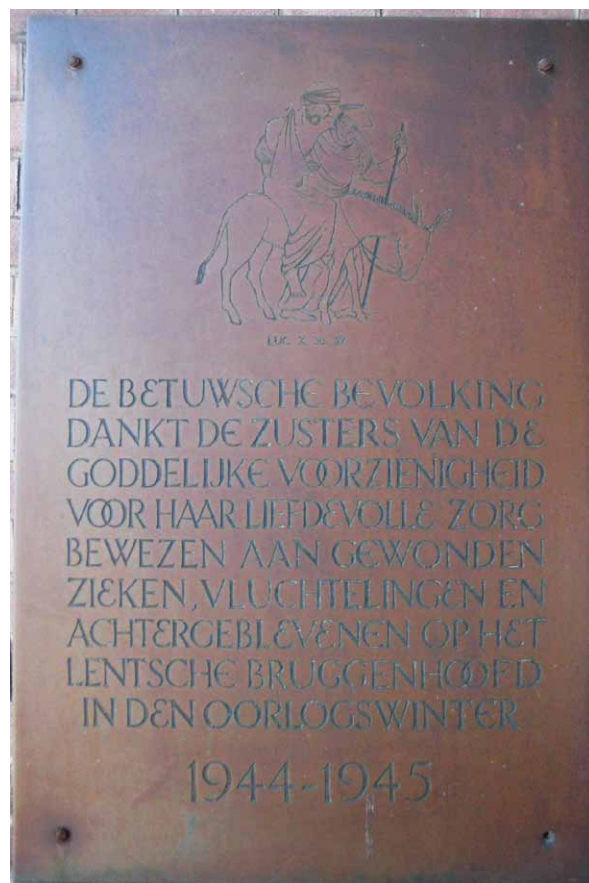
Op het monument staat de tekst:

**'UIT DE VERWOESTE STAM GROEIDE EEN NIEUWE BOOM
TER HERDENKING AAN 1944'.**

De afgestorven tak symboliseert de donkere oorlogsjaren. De brugvorm van de tak geeft de situatie weer van het 'Manneneiland'.

3. De gevelplaat op Huize Sint Joseph herinnert aan de hulpverlening die de nonnen tijdens de laatste maanden van de Tweede Wereldoorlog gaven aan de gewonden en zieken. (zie foto)

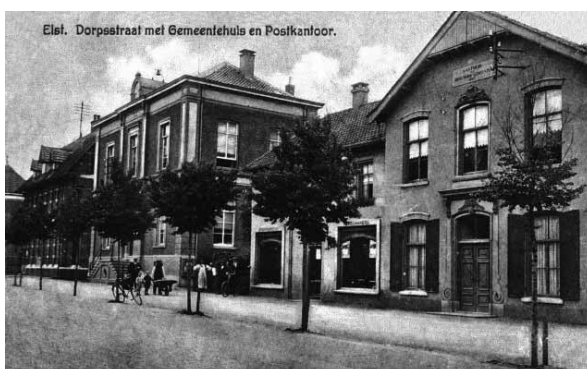
Oorlogsmonument te Elst:

Bevrijdingsmonument te Lent:

*Herdenkingsplaats op de gevel
van Huize Sint Joseph te Lent:*

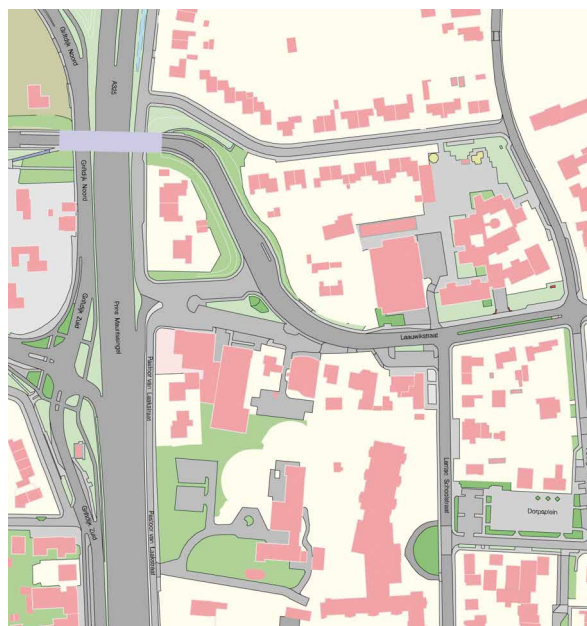
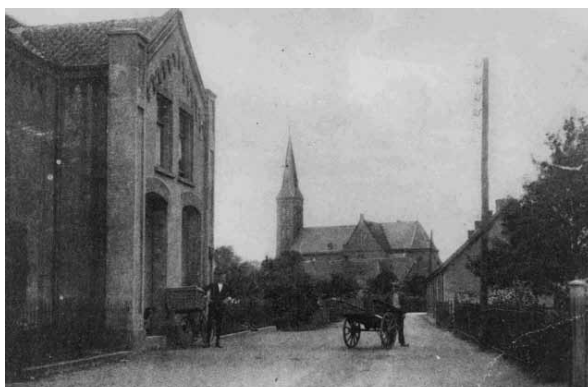

Plattegrond en ansichtkaarten Elst

Plattegrond en ansichtkaarten Lent

Luchtfoto's: toen en nu

Elst, Maart 1945:

Herkomst foto: Universiteit Wageningen afdeling Speciale Collecties

Luchtfoto's: toen en nu

Elst luchtfoto nu

Herkomst foto: Gemeente Overbetuwe

Luchtfoto's: toen en nu

Lent, Maart 1945:

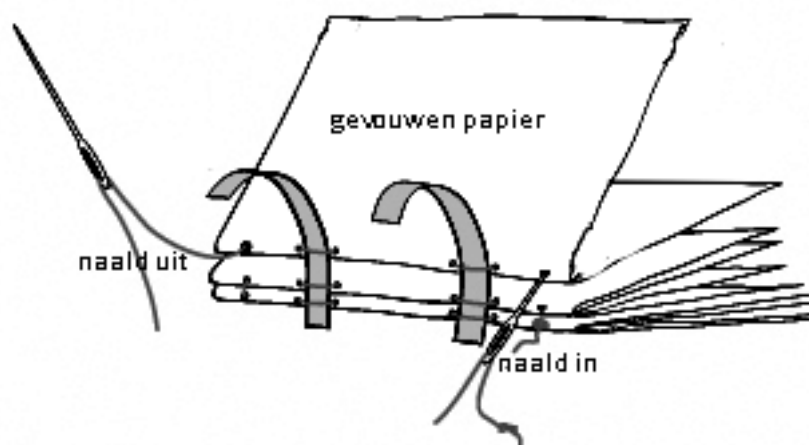

Luchtfoto's: toen en nu*Lent, nu**herkomst foto: gemeente Nijmegen*

Hoe maak je een boek

Benodigdheden:

- A3 tekenpapier
- Naald en garen
- Lint
- Dik papier
- Karton voor kaft

Stappenplan:

1. Gebruik A3-formaat tekenpapier.
2. Vouw deze dubbel.
3. Naai door de vouwrand garen zodat er twee lussen ontstaan.
4. Leg alle vellen papier op elkaar in de goede volgorde.
5. Rijg door beide lussen een lint.
6. Plak de linten aan beide kanten op stevig papier.
7. Plak daar de kartonnen kaft op.

Literatuur

- Het manneneiland, Kroniek van de gebeurtenissen in de Over-Betuwe van september 1944 tot juni 1945, van Hen Bollen en Herman Jansen, uitgegeven door Terra Zutphen
- De Canon van Overbetuwe, een uitgave van Historische Vereniging Marithaime, en de Werkgroep Zetten van de Historische Kring Kesteren

Internet:

- <http://www.4en5mei.nl/oorlogsmonumenten>
- <http://www.marithaime.nl>

Foto's:

- Beeldbank WOII, NIOD
- Collectie SPAARNESTAD PHOTO/Cecil Phillip
- Historische Vereniging Marithaime (ansichtkaarten Elst)
- Regionaal Archief Nijmegen
- Nationaal Bevrijdingsmuseum '40-'45
- Gemeente Overbetuwe
- Gemeente Nijmegen
- Elsebeth Hoeven

Met dank aan:

Historische Vereniging Marithaime:

Jan Brouwer

René Hartman

Bert Swaan

Ruud van Houtum

Dit is een uitgave van:

Stichting Liberation Route Europe

Postbus 156

6660 AD Elst

www.liberationroute.nl

Ontwikkeling en samenstelling:

EDU-ART:

Maud Heldens

Janneke Bonekamp

Ben Bregman

Elsebeth Hoeven

Vormgeving:

Giesbers Communicatiegroep, Velp

Met medewerking van:

Gelders Overijssels Bureau voor Toerisme

Regionaal Bureau voor Toerisme Arnhem Nijmegen

Veluws Bureau voor Toerisme

Airborne Museum 'Hartenstein'

Nationaal Bevrijdingsmuseum 1944-1945

EDU-ART

Zeelandsingel 40

6845 BH Arnhem

Postbus 301000

6803 AC Arnhem

www.edu-art.eu

De Liberation Route is mede mogelijk gemaakt door bijdragen van de Provincie Gelderland en gemeenten in Gelderland, Utrecht en Noord Limburg.

